

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHILARINING METODIK TAYYORGARLIGIDA MATN TAHLILINING O‘RNI.

Sotiboldiyeva Shoxista Jaloliddin qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti v.b dotsenti

Annotatsiya. Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida matn bilan ishlash, uni lingvistik, didaktik va metodik jihatdan tahlil qilishga alohida e’tibor qaratilishi, kelajakdagi pedagog nafaqat matn mazmunini tushunishi, balki uni o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda o‘rgata bilishi, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligida matn tahlilining o‘rnini aniqlash haqida so‘z yuritilgan

Kalit so‘zlar: metodik tayyorgarlik, tahliliy fikrlash, tilshunoslik, refleksiya, g‘oyaviy-badiiy, matn tahlili, zamonaviy ta’lim

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot oqimi kuchaygan davrda ta’lim tizimi oldiga qo‘yilayotgan talablar tubdan yangilanmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi, mustaqil fikrlashi va nutq madaniyatini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Shu bois bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy va metodik tayyorgarligi zamonaviy pedagogik talablarga javob berishi zarur. Bu jarayonda matn ustida ishlash va uni chuqur tahlil qilish ko‘nikmalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Boshlang‘ich sinflarda o‘qish darslari nafaqat savod o‘rgatish, balki o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish, ularni mustaqil xulosa chiqarishga o‘rgatish, estetik didini shakllantirish vazifasini ham bajaradi. Bunday vazifalarni samarali amalga oshirish esa o‘qituvchining matnni to‘g‘ri tanlay olishi, uning mazmuni, g‘oyasi va badiiy xususiyatlarini tahlil qila bilishi hamda o‘quvchilarga mos metod va usullar orqali yetkaza olishiga bog‘liq. Demak, matn tahlili bo‘lajak o‘qituvchining metodik kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida matn bilan ishlash, uni lingvistik, didaktik va metodik jihatdan tahlil qilishga alohida e’tibor qaratilishi lozim. Chunki kelajakdagi pedagog nafaqat matn mazmunini tushunishi, balki uni o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda o‘rgata bilishi zarur.

Shu jihatdan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligida matn tahlilining o‘rnini aniqlash, uning nazariy va amaliy asoslarini yoritish dolzarb masalalardan biri

hisoblanadi. Mazkur maqolada aynan shu masalaning pedagogik ahamiyati va metodik jihatlari tahlil etiladi.

Muammoning ilmiy-nazariy asoslari. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligida matn tahlilining o'rnini belgilash masalasi pedagogika, psixologiya, lingvistika hamda metodika fanlari kesishgan nuqtada shakllangan ilmiy muammodir. Mazkur muammo, avvalo, matn tushunchasining ilmiy talqini, uni o'qitish jarayonida qo'llash metodlari hamda o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi tarkibidagi o'rni bilan bevosita bog'liqdir.

Matn lingvistik jihatdan mazmunan va grammatik jihatdan o'zaro bog'langan birliklar tizimi sifatida talqin etiladi. Matnni anglash jarayoni esa o'quvchining tafakkuri, nutqi va idrok faoliyati bilan chambarchas aloqadordir. Psixolog olimlar, xususan, Lev Vygotskiy ta'lim va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni asoslab, bilimlarni o'zlashtirish jarayonida muloqot va tahlilning muhimligini ta'kidlaydi. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi o'qituvchi rahbarligida amalga oshiriladigan matn tahlili o'quvchining intellektual rivojlanishiga xizmat qilishini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Shuningdek, rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasi vakillari — Daniil Elkonin va Vasiliy Davydov — o'quv faoliyatini tahliliy fikrlash asosida tashkil etish zarurligini qayd etadilar. Ularning konsepsiyasiga ko'ra, o'quvchi bilimni tayyor shaklda emas, balki tahlil va muhokama jarayonida egallaydi. Bu esa matn ustida ishlashni boshlang'ich ta'lim metodikasining markaziy komponentiga aylantiradi.

Pedagogik kompetensiya nazariyasida o'qituvchining metodik tayyorgarligi uning kasbiy faoliyatni samarali tashkil etish qobiliyati bilan belgilanadi. Zamonaviy ta'lim yondashuvlarida kompetensiyaviy yondashuv ustuvor bo'lib, bunda o'qituvchidan nafaqat nazariy bilim, balki uni amaliyotda qo'llay olish, tahlil qilish va refleksiya yuritish ko'nikmalari talab etiladi. Matn tahlili esa aynan shu ko'nikmalarni shakllantiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Boshlang'ich ta'lim metodikasida matn bilan ishlash masalalari ko'plab metodist olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ularning ishlarida matnni idrok etish, mazmunini anglash, g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini ochish hamda o'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish yo'llari ilmiy asoslab berilgan. Biroq bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligida matn tahlilini tizimli ravishda shakllantirish masalasi hali ham dolzarbligicha qolmoqda.

Shu nuqtai nazardan, mazkur muammoning ilmiy-nazariy asoslari matn nazariyasi, rivojlantiruvchi ta'lim konsepsiyasi, kompetensiyaviy yondashuv hamda kasbiy tayyorgarlik nazariyalariga tayanadi. Bu yondashuvlar o'zaro integratsiyalashgan holda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligida matn tahlilining muhim pedagogik omil ekanligini asoslab beradi. Matn tahlilining nazariy asoslari tilshunoslik, psixologiya, pedagogika va metodika fanlarining uzviy integratsiyasiga tayangan holda shakllangan. Matn – mazmunan yaxlit, mantiqan

bog‘langan va muayyan kommunikativ maqsadga yo‘naltirilgan nutqiy birlik sifatida talqin etiladi. Shu bois matnni tahlil qilish jarayoni nafaqat til birliklarini aniqlash, balki uning mazmuni, g‘oyasi, tuzilishi va kommunikativ vazifasini ochib berishni ham nazarda tutadi.

Tilshunoslikda matn nazariyasining rivojlanishi matnni mustaqil tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish imkonini berdi. Xususan, Ilya Galperin matnni tugallangan yozma nutq mahsuli sifatida tavsiflab, uning yaxlitlik, bog‘liqlik va axborotlilik kabi kategoriyalarini asoslab bergan. Matnning semantik va struktur xususiyatlarini aniqlash esa tahlilning lingvistik poydevorini tashkil etadi.

Psixologik nuqtai nazardan, matnni tushunish – murakkab kognitiv jarayon bo‘lib, u idrok, tafakkur, xotira va tasavvur bilan bevosita bog‘liqdir. Lev Vygotskiy ta‘lim jarayonida tafakkurning rivojlanishi ijtimoiy muloqot va hamkorlik asosida yuzaga kelishini ta‘kidlaydi. Demak, matn tahlili o‘quvchilarning fikrlash faoliyatini faollashtiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik jihatdan matn tahlili ta‘limning rivojlantiruvchi xarakterini ta‘minlaydi. Rivojlantiruvchi ta‘lim nazariyasi vakillari — Daniil Elkonin va Vasiliy Davydov — o‘quv faoliyatini tahliliy va muammoli vaziyatlar asosida tashkil etish zarurligini asoslaganlar. Ularning qarashlariga ko‘ra, bilimlar tayyor shaklda berilmaydi, balki o‘quvchining mustaqil izlanishi va tahlili jarayonida o‘zlashtiriladi.

Didaktik nuqtai nazardan, matn tahlili quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

- matnni yaxlit idrok etish;
- mazmunini anglash va asosiy g‘oyani aniqlash;
- til vositalarini tahlil qilish;
- xulosa chiqarish va baholash.

Matn tahlilining nazariy asoslari lingvistik kategoriyalar, psixologik rivojlanish qonuniyatlari va pedagogik yondashuvlar uyg‘unligiga tayanadi. Bu esa matn tahlilini nafaqat o‘qish jarayonining tarkibiy qismi, balki shaxsning intellektual va nutqiy rivojlanishini ta‘minlovchi muhim didaktik vosita sifatida qarash imkonini beradi.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligi – bu ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatni samarali tashkil eta olishiga xizmat qiluvchi nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar va kasbiy kompetensiyalar majmuasidir. Mazkur tayyorgarlik pedagogik jarayonni rejalashtirish, darsni loyihalash, ta‘lim metod va vositalarini tanlash, o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olish hamda ta‘lim natijalarini baholash kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi.

Metodik tayyorgarlik pedagogik ta‘lim tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u umumkasbiy va maxsus fanlar integratsiyasi asosida shakllanadi. Bu jarayonda bo‘lajak o‘qituvchi nafaqat fan mazmunini puxta egallashi, balki uni qanday o‘qitish, qaysi metod va texnologiyalar orqali samarali yetkazish masalasini ham o‘zlashtirishi zarur. Shu ma’noda metodik tayyorgarlik “nima o‘qitish”dan ko‘ra ko‘proq “qanday o‘qitish” savoliga javob beradi.

Zamonaviy ta'lim paradigmasida kompetensiyaviy yondashuv ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, o'qituvchi quyidagi asosiy kompetensiyalarga ega bo'lishi lozim:

- **metodik kompetensiya** (ta'lim jarayonini tashkil eta olish);
- **kommunikativ kompetensiya** (samarali muloqot o'rnatish);
- **axborot-kommunikatsion kompetensiya** (zamonaviy texnologiyalardan foydalanish);
- **refleksiv kompetensiya** (o'z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish).

Boshlang'ich ta'lim o'ziga xos psixologik va didaktik xususiyatlarga ega bo'lgani sababli, bu bosqich uchun o'qituvchi tayyorlash jarayoni alohida yondashuvni talab qiladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning tafakkuri ko'proq obrazli va aniq tasavvurlarga tayangan holda rivojlanadi. Shu bois bo'lajak o'qituvchi o'quv materialini sodda, tushunarli va qiziqarli shaklda yetkazish metodikasini puxta egallashi lozim.

Metodik tayyorgarlik jarayoni oliy ta'lim muassasalarida ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, pedagogik amaliyot hamda mustaqil ta'lim orqali amalga oshiriladi. Ayniqsa, pedagogik amaliyot bo'lajak o'qituvchining nazariy bilimlarini real ta'lim muhitida sinab ko'rish, darsni tahlil qilish va tajriba orttirish imkonini beradi. Shunday qilib, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligi ularning kasbiy mahoratini shakllantirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. U ta'lim sifati va samaradorligini ta'minlash, o'quvchilarda mustaqil fikrlash hamda o'qish savodxonligini rivojlantirish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Matn tahlili bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining metodik tayyorgarligida markaziy o'rin tutadi. Chunki boshlang'ich ta'lim jarayonida deyarli barcha fanlar matn asosida o'qitiladi. O'qituvchi matnni lingvistik, mazmuniy va didaktik jihatdan tahlil qila olsagina, darsni samarali tashkil eta oladi.

Metodik tayyorgarlikda matn tahlili quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- darsni maqsadga muvofiq rejalashtirish;
- o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos metodlarni tanlash;
- o'qish savodxonligini rivojlantirish;
- tanqidiy va ijodiy fikrlashni shakllantirish;
- nutq va tafakkur rivojini ta'minlash.

Shu bois oliy ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarga matnni tahlil qilishning nazariy asoslari bilan bir qatorda amaliy ko'nikmalarni ham shakllantirish muhimdir.

Matn tanlash mezonlari

Boshlang'ich sinflar uchun matn tanlashda quyidagi mezonlarga amal qilish zarur:

1. Yoshga moslik – matn mazmuni va hajmi o'quvchilarning psixologik xususiyatlariga mos bo'lishi.
2. Mazmuniy boylik – tarbiyaviy, ma'rifiy va estetik ahamiyatga ega bo'lishi.

3. Til soddaligi va ravonligi – grammatik tuzilmalarning murakkab bo‘lmasligi.
4. G‘oyaviy yo‘nalish – milliy va umuminsoniy qadriyatlarni aks ettirishi.
5. Qiziqarlilik – o‘quvchilarda o‘qishga motivatsiya uyg‘otishi.

Masalan, bolalar adabiyoti namunalari, xususan, Xudoyberdi To‘xtaboyev asarlari yoki Quddus Muhammadiy she‘rlari boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mazmunan sodda va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan matnlar sifatida qo‘llanishi mumkin.

Tahlil bosqichlari

Matn tahlili jarayoni izchil bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Tayyorlov bosqichi – muallif haqida qisqacha ma‘lumot berish, mavzuga kirish, motivatsiya yaratish.
2. Birlamchi idrok etish – matnni ifodali o‘qish yoki tinglash.
3. Mazmuniy tahlil – asosiy g‘oya, voqealar ketma-ketligi, qahramonlar xarakterini aniqlash.
4. Til vositalarini tahlil qilish – tasviriy vositalar, iboralar, yangi so‘zlar ustida ishlash.
5. Umumlashtirish va xulosa – o‘quvchilarning mustaqil fikrini shakllantirish.

Bu bosqichlar o‘quvchilarning matnni chuqur anglashiga va mantiqiy fikrlashiga yordam beradi.

Interfaol metodlardan foydalanish

Matn tahlilida interfaol metodlardan foydalanish samaradorlikni oshiradi. Jumladan:

- “Aqliy hujum” – matn mazmuni yuzasidan tezkor fikrlar bildirish;
- “Klaster” – asosiy g‘oya atrofida tushunchalarni guruhlash;
- “BBB” jadvali (Bilaman – Bilishni xohlayman – Bildim);
- Rolli o‘yinlar – qahramonlar obrazini jonlantirish;
- Insert usuli – matnni belgilar asosida o‘qish.

Bu metodlar o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Amaliy mashg‘ulotlar namunasi

Mavzu: Badiiy matn tahlili

Matn: Hikoya yoki she‘r (boshlang‘ich sinf darajasida)

Mashg‘ulot bosqichlari:

1. Matnni ifodali o‘qish.
2. Savol-javob orqali mazmunini aniqlash.
3. Qahramonlarga tavsif berish (guruhlar bilan ishlash).
4. Klaster tuzish (asosiy g‘oya bo‘yicha).
5. Matn asosida kichik ijodiy topshiriq (davomini yozish yoki sahnalashtirish).

Bo'lajak o'qituvchi matnni metodik jihatdan tahlil qilish, darsni rejalashtirish va interfaol metodlardan samarali foydalanish ko'nikmasini egallaydi.

Shunday qilib, matn tahlili bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligida nazariy bilim va amaliy mahoratni uyg'unlashtiruvchi muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

- [1] Shavkat Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent : “O'zbekiston” , 2016.
- [2] Nurmatova.Sh Boshlang'ich sinflarda hikoya matni ustida ishlashda o'quvchilar nutqini o'stirish usullari . Monografiya Toshkent-2024,
- [3] Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. – Toshkent: Fan, 2007. – 16-b.
- [4] Cariyev Sh. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish. – ТОШКЕНТ:YURIST-MEDIA MARKAZI, 2010. – 34-б.
- [5] Лосева Л.М. Как строится текст / Пособие для учителей. Пере.изд. – Москва: Просвещение, 2000. – С.
- [6] Bekniyozova N.I Boshlang'ich sinflar ona tili darslarida o'quvchilarni matn yaratishga o'rgatish metodikasi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. 8–9-б.
- [7] Qosimova K. va boshqalar. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: “O'qituvchi”, 2009.
- [8] Q.Shodieva. Nutq o'stirish uslubiyati. – Toshkent: “O'qituvchi”, 2002.
- [9] M.E.Toirova, O'qish savodxonligi 3-sinf (I qism) Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun darslik. – Toshkent, 2023Shavkat Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent : “O'zbekiston” , 2016.
- [10] O'zbekiston Respublikasi uzluksiz majburiy ta'lim tizimining Davlat ta'lim standartlari “Ona tili fani bo'yicha uzluksiz majburiy ta'lim tizimida bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasi va unga qo'yiladigan talablar”. – Toshkent, 2017
- [11] Sh.J. Sotiboldiyeva “Xalqaro baholash tadqiqotlari asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tashkiliy pedagogik kompetentligini takomillashtirish” 2024
- [12] Sotiboldiyeva, S., & Sadarova, N. (2025). THE SIGNIFICANCE OF FOLK ORAL LITERATURE IN PRIMARY SCHOOL EDUCATION. International Journal of Artificial Intelligence, 1(4), 115-118.
- [13] Sotiboldiyeva, S., & Shodmonqulova, S. (2025). Bo 'lajak boshlang 'ich sinf o 'qituvchilarini matn ustida ishlash ko 'nikmalarini shakllantirishda interfaol metodlardan foydalanish. MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI JURNALI, 3(6).
- [14] Sotiboldiyeva, S. (2024). XALQARO BAHOLASH DASTURINING TA'LIM SIFATIDAGI METODIK AHAMIYATI. Modern Science and Research, 3(1), 1-4.www.kitobxon.uz
- [15] www.ziyounet.uz
- [16] www.ziyouz.com.uz O'zbek bolalar adabiyoti. – Toshkent , 2009.
- [17] 2sinf 4qism “O'qish savodxonligi” darsligi. Toshkent-2023.